

Székely György:

Az oszmán birodalom hanyatlásának belső okai

I. A szultáni hatalom hanyatlása

Az oszmán birodalom katonai vereségének nem annyira az ellenfelek erősödése és szövetségük kialakulása volt az oka, mint a török államhatalom előrehaladó gyengülése. Nehéz megítélni, hogy a hanyatlás jelenségei vagy okai-e a belpolitikai fejlemények. Az egész időszakban a szultán (arab-török kifejezés 'Uralom, hatalom' eredeti jelentéssel) volt a török uralkodó hivatalos megjelölése, de immár a gyakorlat nem felelt meg a fogalom eredetének. Szembetűnő a már nem tehetséges, birodalma ügyei iránt közönyös, ugyanakkor kegyetlen, eltorzult oszmán szultánok egymásután következése és átlagosan rövid ideig uralkodása.

III. Mohammed (III. Murad fia és utóda, élt 1566–1609) 1595-től fogva uralkodott. I. Ahmed (III. Mohammed fia és utóda, élt 1589–1617) 1603-tól fogva uralkodott, uralma első részében emberies és hatékony, de utolsó éveiben az élvezeteknek adta át magát. I. Musztafa (III. Mohammed második fia, élt 1591–1639) uralma első szakasza 1617–18 évekre esett, nem kielégítő szellemi állapota miatt letették. II. Oszmán (élt 1604–1622) 1618-tól uralkodott. A Héttorony kastélyban megfojtották. Pecsevi török történetíró visszaemlékezve sztambuli élméyeire írja, hogy Oszmán azzal az ürüggyel, hogy Mekkába zarándokol, fölkerekedett, valójában azzal a céllal, hogy székhelyét Kairóba helyezi át. Ellenségei azonban elfogták. Ez az uralkodói tekintély általános megrendülésének feltűnő esete volt. A kortársakat nagyon fölírta, hogy egy közember megölhette „Allah árnyékát”. James Howell 1623. augusztus 17-én családi levelezésében ír erről a bűnös cselekedetről és kifejezi megrendülését, hogy „ez történt a világ egyik legnagyobb hatalmasságával egy megvetett rabszolgá kezei által”. Következett I. Musztafa uralmának második szakasza 1622–23 során, aki unokaöccse bukása után visszatért, de szellemi fogyatékosága miatt megint letették.

IV. Murad (Ahmed további fia, élt 1609–1640) 1623-tól uralkodott. Megkísérelte az oszmán birodalom hanyatlásának föltartóztatását és a belső állapotokban való rendte-

remtést. Ennek érdekében kíméletlen kivégzéseket hajtott végre Sztambulban. Az ő uralma alatt költöztek át az európai követségek a túlnépesedett Galatából a szőlőskertekkel ékes Perába. Onnan figyelték a birodalom helyzetének alakulását. De erre már a közállapotokat aggodalmasan szemlélő oszmánhű törökök is fölfigyeltek. Kocsi bej közigazgatási hivatalnok 1630-ban emlékiratot készített a birodalom hanyatlásának okairól, amelyben megállapította, hogy a szultán bevétele a hász-birtokokból jelentősen csökkent. Még a 16. század közepén ez az összeg 244.100.000 akce nagyságú volt, de csupán a perzsák által meghódított keleti tartományokkal 48.500.000 akce vezetett el. Nagyon nagy volt az udvartartás kiadása és a kegyencekre elherdált pénz, így a szultán számára csak 10.000.000 akce maradt. Kocsi bej általában is szembeállítja a ragyogó török múltat a jelen szomorú állapotaival. Ugyanilyen elégedetlenség töltötte el a török vidék felelősségtől áthatott vezető elemeit. A 17. század harmincas éveire kialakult a tartományi előkelőségek (notabilitások) rétege, akiket ajan rétegnek határoznak meg. Egy szultáni oklevél így jellemzi őket: „A vilajet emberei, akik hasznosak és tekintélyesek, derekas emberek és birtokosok, akiknek szavára hallgatnak, mert ér valamit a nép előtt”. Ezek a fölbomlás, a katonai önkény ellensúlyai lehettek. De egyelőre a szultán a hivatalnokokra és a vidéki előkelőségekre támaszkodva sem fordíthatta meg tartósan a hanyatlás menetét.

I. Ibrahim (Ahmed harmadik fia, élt 1615–1648) már annakidején örültséget színelve került el, hogy bátyja IV. Murad megölesse. 1640-től uralkodott, de janicsárok megfojtották. Ibrahimot mint kedélyállapota szerint cselekvő, gyáva és élveteg személyt jellemzik, akinek kényelmetlen volt a trón. Ennek következtében valójában a szultánanya és az ő kegyencei uralkodtak. Az állami pénzek jelentős része a hárem pompájára folyt el és a hatalom ura valójában asszonyainak rabszolgája volt. A szultánanya pedig a sajátos török főnemesi réteg politikai reakcióját vezette a reformok ellen. Ez a légkör tette lehetővé IV. Mohamed (Mehammed, Ibrahim fia, élt 1641–1691) uralmát. Mint gyermeket 1648-ban janicsárok emelték a trón-

ra. 7 és 15 éves kora között nőuralom állt fenn, anyja Turhán szultána befolyása érvényesült. IV. Mohamed a későbbiekben sem vette kezébe a hatalom gyakorlását, hanem azt átengedte a nagyvezírnek. Ez mindenesetre jobb volt, mint a nőuralom. A katonai vereségek miatt azonban elégedetlenné váltak a janicsárok és ezek 1687-ben a szultánt megfosztották trónjától. Már IV. Mohamed korai uralkodási évei és azok Sztambulból érkező hírei elégedetlenséget keltek a tartományok lakosaiban és különösen a közigazgatási egységek (ejáletek és szandzsákok) vezető rétegében. A tartományok előkelői (ajan-i wilayet) most már elérkeztek arra a fokra, hogy hajlandók lettek volna a helyi hatalmat megragadni. Az elégedetlenséget fokozta az ezüstpénz inflációja, ennek megfelelően még az érmék névértéke is csekélylyé vált. 1651-ben a kormányzat már olyan új akcséket adott ki, amelyekből már nem 50, hanem 100 akcse felelt meg egy aranydukátnak. III. Szolimán (Ibrahim második fia, élt 1641–1691) fiatal éveit fogságban töltötte. Bátyja bukása után került trónra 1687-ben, azonban olyan zavaros belső viszonyokkal kellett szembenéznie, hogy maga nem vállalkozott a rendezésre. A feladatot tehát átengedte a nagyvezírnek. II. Ahmed (szintén Ibrahim fia, élt 1642–1695) testvére utódként 1691 óta uralkodott. Trónralépte után hamarosan elvesztette Magyarországot, az ezt követő zavarok sietették halálát. A birodalom belső ügyei azonban nem érdekelték. II. Musztafa (IV. Mohamed legidősebb fia, élt 1664–1704) 1695 óta uralkodott. További területi veszteségei és karlócai békekötése elégedetlenséget keltek Sztambulban és Drinápolyban. 1703. évi bukását csak néhány hónappal élte túl. Végül is III. Ahmed (IV. Mohamed ifjabb fia) uralkodott 1703 óta, bátyja letétele után foglalva el a trónt. Az uralkodói személyiségek jól fejezik ki az állandóan tartó 17. századi államválságot.¹

II. Nagyvezírek és reformok

Hogy ilyen állapotok mellett nem előbb következett be az oszmán birodalom látványos vereségsorozata és hatalmas területvesztése, az a nagyvezíreknek köszönhető. Ezek részben kitűnő partnerei voltak a szultánoknak, részben azonban ellensúlyt is jelentettek a szultáni politikával és életvitellel szemben. Egész sor tehetséges, aktív, a közügyet szolgáló nagyvezír működött, akik politikai alapállása mégis ellentmondásos. Készek voltak bizonyos reformokra, de annak érdekében, hogy konzerválhassák az oszmán államrendszert. Kara Musztafa Ibrahim szultán nagyvezíre volt az 1640–43. években. Ez első Kara Musztafa albán eredetű volt és célja az oszmán rendszer kinövésének lenyesegetése. Serényen állt neki a szükséges rendszabályoknak, hogy mindenekelőtt a fölösleges kiadásokat lényegesen csökkenthesse. A viszonyok azonban olyanok voltak, hogy már nem volt elegendő a herdálás megállítá-

sa, hanem a szükséges célokat is kisebb összegekkel kellett volna megoldani. Így Kara Musztafa kénytelen volt megnyírbálni még a hadsereg és a hajóhad túl magas kiadásait is. A másik oldalról pedig tiszta áttekintést kívánt nyerni az állami bevételekről, amihez új katasztert kívánt fölállítani. Ennek alapján óhajtotta az igazságosabb adóztatás bevezetését. Törekedett a pénzermék megjavítására is, végül egy új piaci szabályozást vezetett be. Mindez elég volt ahhoz, hogy az udvari kegyencek 1643-ban a nagyvezírt megbuktassák.

További bomlásnak kellett következnie ahhoz, hogy újra szükségét érezzék nagyvezírtől irányított reformoknak. Így jutott kiemelkedő szerepre az albán eredetű Köprülü család a 17–18. század oszmán történetében. Mehmed Köprülü pasa 1656–1661-ig volt nagyvezír, neki engedte át az államvezetést IV. Mohamed és így dolgozhatott reformokon. Mehmed Köprülü Anatóliába települt albán család ivadéka volt, aki udvari szakácsból katonai pályán emelkedett fel. A csúcsra érve azonban nagyvezíri dinasztiát alapíthatott. Először fordult elő, hogy egy nagyvezír feltételeket szabott, mielőtt hivatalát elvállalta volna. Kívánságait teljesítve teljhatalommal vitte véghez reformjait, még a hadseregben is tisztogatást hajtott végre, ugyanezt megtette a közigazgatásban és a bírói testületben. Vagyonokat koboztatott el, szigorú adópolitikát folytatott, rövid öt év alatt megszilárdította az állami költségvetést. Nehogy megbuktathassák, ezeket végeztetett ki. Egyelőre visszaút nem volt, sikere még további 15 évre biztosította rendszerét. Fázil Ahmed Köprülüade pasa 1661–1676-ig volt nagyvezír, ő is gyakorolta az államhatalmat IV. Mohamed helyett. Neki tudhatók be jelentős tengeri és diplomáciai sikerek. De az apa és fia reformjai csak időlegesen hatottak. Az utóbbi Köprülü sógora volt az 1635 körül született Kara Musztafa, aki IV. Mohamed nagyvezíre volt és 1676–1683-ig tartotta kezében a hatalmat. A külföld nem látta, hogy az egymás után belső sikereket elérő három nagyvezír sem bolygatta meg az oszmán államrendszert. Ezért az időközben kibontakozó nyugati államfejlődést vetítették rá a nagyvezíri hatalomra. Így látták Kara Musztafát Hollandiában mint Primo Vizir, Itáliában pedig mint Magni Turcarum Imperatoris Minister Primarius. Csakhogy személye a török birodalomnak hadivállalkozása miatt vált ismertté Nyugaton, ez pedig Bécs alatt végzetes kudarcot szenvedett. Ez viszont nyomban bemutatta a nagyvezíri hatalom ingatagságát. Kara Musztafa sorsa a kivégeztetés lett, Belgrádban szultáni ítélet alapján megfojtották.

Az 1637-ben született Musztafa Köprülüade 1689–1691-ig volt nagyvezír, számos reformot vezetve be a belső rend újjászervezésére, a hadsereg és tengerészet helyreállítására, ami azonban csak a teljes összeomlás elkerülését célozta. Újírtott viszont a pénzügyi és adórendszeren, sőt, a birodalomban élő keresztények helyzetén is javított, ami már szélesebb áttekintését bizonyítja. A nagy-

vezír már nem volt magányos politikai figura, hanem magasrangú hivatalnokok (efendik) mozgalmának élén állt, amely egy szabályozott abszolútizmus létrehozását kívánta. Életét azonban a szalánkeméni csatamezőn ellenség oltotta ki. Huszein Köprülü 1697-től 1702-ig volt nagyvezír. Abdullah Köprülüade pasa 1703 júliusában csupán 18 évesen lett nagyvezírhelyettes, ő kísérelte meg Sztambulban a drinápolyi eseményeknek nevezett nyugtalanságok lecsillapítását, azonban ez már túlnőtt hatalmám.²

III. A kétfrontos lekötöttség

Az egész 17. században fenyegette az oszmán hatalmat a birodalom nyugati határain Ausztria—Magyarország és Velence, északi határain Lengyelország, déli határain Velence, keleti határain Perzsia támadása, különösen fenyegető volt, ha ezek közül kettő egyszerre került hadiállapotba az oszmán hatalommal.

Miután folytatta a háborút Rudolf császár ellen, az 1606. évi Habsburg-oszmán békében I. Ahmednek le kellett mondania Ausztria évi adójáról. Ezt a minőségi változást az évszázad közepén folytatta Zrínyi Miklós a költő és hadvezér, aki Magyarország saját erejéből kívánta megvalósítani az oszmán hatalom kiszorítását, mindkét hatalom között helytállva. Ahmed Köprülüade nagyvezír 1663 tavaszán Drinápolyból indult el seregével a hadicélt megbeszélő gyűlés után, az ő befolyására törtek Ausztria ellen. Az évben elfoglalta Érsekújvárt, amit Üszküdari ásik ünnepelt énekében. Kara Musztafa nagyvezír 1682 óta viselt hadat Ausztria ellen, ami végzetévé vált és bevezette a Buda visszafoglalásával és az oszmán hatalom lényeges magyar területekről való kiszorításával betetőződő eseményeket. IV. Mohamed nagy vereséget szenvedett Mohácsnál 1687-ben és Magyarország elvesztése megtörte hatalmát.

Perzsiában a síita Safawida dinasztia alakított ki nagy hatalmat és terjeszkedett. III. Mohamed sikertelen háborút vívott Perzsia ellen. 1605-ben Mehti Kuli bég perzsa nagykövet járt Rudolf prágai udvarában. I. Ahmed sikertelen, Kársz és Erivan elvesztésére vezető háborút vívott Perzsia ellen 1612-ig. Jelentős perzsa kortársuk, I. Nagy Abbasz sah legyőzte a törököket Baszránál 1605, Szultani-ehnél 1618, ostrommal elfoglalta Bagdadot 1623. évben. IV. Murad is harcban állt Perzsiával és 1638-ban visszafoglalta Bagdadot. Amikor Ausztria—Magyarország és Perzsia egyszerre viselt hadat az oszmán birodalom ellen, a szultáni hadaknak a két front közötti megerőltető hadjárásai egyúttal felélték Anatólia mezőgazdasági területeit.

Velence 25 éven át vívott háborút az oszmánokkal. Ibrahim török szultán hatalmát gyakorlatilag akkor vesztette el, amikor 1645-ben sikertelenül kísérelte meg Kréta szigetét a velenceiektől elszakítani. Kudarccokat hozó háborúját mégis 1648-ig folytatta a szultán az adriai köztársaság ellen. IV. Mohamed ért el egyes katonai sikereket (Kréta

meghódítása). Mohamed Köprülü nagyvezír 1657-ben elvette a velenceiektől Tenedosz és Lemnosz szigeteket. Ám 1663-ban Ahmed Köprülüade félve Velence tengeri hadától, elkerülte a velencei területek támadását. Úrügy gyanánt hirdette a köztársaság szárazföldi csapatainak vesztélytelenségét. 1656-ban a velencei flotta megszállta a Dardanellák bejáratát őrző szigeteket, veszélybe sodorva a szoros török áthajózását, megzavarva Sztambul élelmisszerrel való ellátását, ami árugrást idézett elő. Lényeges volt az is, hogy a velencei flottamozdulat megszakította az összekötést a Kandiát ostromló csapatokkal. Csak a hatvanas években tudták a törökök a Dardanellák-beli hajózást teljesen felszabadítani.

Lengyelország II. Oszmán uralma idején véres csapást mért a törökökre, amikor 1620—21 során inváziót kíséreltek meg. Először sikert aratott a betörés, a cecorai ütközetben elesett Stanisław Żółkiewski hetman (1620), de Stanisław Szreniawa Lubomirski herceg Choczinnál győzelmet aratott az oszmán had felett (1621). IV. Murad is harcba keveredett Lengyelországgal. Majd 1673-ban Chocimnál arattak győzelmet a lengyelek, amiről egy officium került a lengyel egyház zenéjébe. Oroszország ellen Kara Musztafa nagyvezír az 1677—81. években vezetett háborút. 1699-ben II. Musztafa lemondott ukrainai igényeiről.³

IV. Az oszmán impérium széthullása

A nagy hadviselések alkalmával Európa még mindig egy több kontinensre kiterjedő birodalommal számolt, valójában azonban a birodalom széthúzó erői a birodalom peremeit gyakorlatilag már leszakították. Ez is okozta a Nyugat meglepő győzelmeit. Kocsi bej IV. Muradhoz intézett memorandumában súlyos jelenségre figyelmeztetett: Régebben, ha a padisah fermánja valahova megérkezett, mindenki a fülét tartotta, most meg bármi ügyben számtalan rendelet is hiába való. Ennek nem csak a hűség és hangulat változása volt az oka, hanem a török hatalmi apparátus szembetűnő hanyatlása. Igen gyakori volt a hivatalok vásárlása. Ibrahim szultán az ejaletekben eladta a vezető hivatalokat, olykor egyszerre két személynek. Az áthelyezéstől tartó basák rövidre érzett uralmuk alatt kiszorították a lakosságot. Ez utóbbinak ugyan Musztafa Köprülü véget vetett, de a helyi adminisztráció benuatlásán ő sem segíthetett.

Albánia és Bosznia voltak a leginkább eltörökösödött tartományok. Albánia lakóinak nagy része már 1600 körül az iszlámra tért át. Török 'arnaut' nevük ment át a románba 'arnău' (többesszám: arnăuți) és az erdélyi magyarba 'arnót', sőt 'arnóc' alakban. Bulgária földjén kisázsiai türkmén és társadalmi kategóriát jelentő jürük elemeket telepítettek a termékeny síkságra és a bolgárokat az északi, déli, dél-nyugati hegyes és dombos vidékekre szorították. Ezzel

csak fokozták az elnyomott nép elégedetlenségét és az oszmán hatalom gyengülését a magyarországi frontokon megérvő bolgárok 1686-ban Tirnovóban, 1688-ban Csiproveccen keltek fel az oszmánok ellen. A ciprusi görögök 1665. és 1690. években szerveztek felkelést, ezeket azonban véresen levertek a törökök.

Libanonban már 1603-ban felkelést támasztottak az Anti-Libanon déli részének hegylakó parasztjai és a Hauran fennsík drúz törzsei az oszmán elnyomás és rablógazdálkodás ellen. 1607 és 1613 között Fakredin libanoni nagyemír, szövetségben Ali Dzsumblatt sejjel és a toscanai nagyhercegséggel ellenállt a törököknek. Ippolito Leoncini firenzei lovag egy hajónyi fegyvert hozott az ellenállóknak, ágyúöntő mérnököt ígért és kereskedelmi lehetőségeket kutatott fel. De a nagyemír erődökbe szorult és 1613-ban Mohamed basa hadvezér 60 török gályával vette blokád alá Libanont. A vetélkedő libanoni notabilitások gyűlése Damurban nem adta meg a segítséget az összehívó Fakredinnek és ő francia hajón Toscanába távozott. 1617-ben tért vissza a nagyemír, amikor Mohamed basa megismerve már Libanon török kormányzatának nehézségeit, visszakerült Sztambulba nagyvezírnek. Engedményeket tett Libanonnak, igaz, hogy megfosztva erődeitől túrta Fakredin autonómiáját. A perzsa háború miatt még egy másik kis háborút nem engedhetett meg magának a nagyvezír. Itt van Libanon gazdasági felvirágzásának kezdete, az európai tapasztalatokat hozó Fakredin gabona-, szőlő-, gyapot-, rizsültetvényeket létesít. Fellendül a selyem, a gyapjú és a gyapot textíliák készítése. Firenzei szakemberek dolgoztak mint agronómusok és hidrográfusok, sőt segítették az újraerődítést.

Szíria, a 17. század elején a damaszkuszi, aleppói és tripoliszi pasalikra volt osztva. A területet 1631-ben IV. Murad újrahódította. A deszpotikus kormányzat azonban a gazdasági élet hanyatlására vezetett, tovább folyt az átmenő kereskedelmi utak elnéptelenedése. Az oszmán uralom ebben a tartományban arab és mameluk földesurakra támaszkodott. 1660-ban negyedik pasalik központja lett Szaida. A pasák általában vásárolták hivatalukat, török vazallusok közt osztották ki az állami földeket, akik az évi jövedelem fejében katonai szolgálatot teljesítettek embereikkel. A tartomány felett a pasák autonóm hatalma úgy nőtt, ahogy a sztambuli udvar helyzete hanyatlott. Szíria is az igazgatási rendetlenség, korrupció, anarchia, gazdasági stagnálás sorsára jutott.

Arábia felett az oszmán uralom formális fennhatósággal csökkent, amely Mekka és Medina szent városokra, a Perzsa-öböl kikötőire szorítkozott, de a belső területeken az arab törzsek önállóan éltek. Jemenben az imámok vezettek ellenállást a törökök ellen, egyben a helyi szultánok, emírek, sejkék széthúzásával is küzdeniük kellett.

Egyiptom olyan tartomány volt, ahol a törökök magukban berendezkedni nem tudtak. A szultán képviselője Kairóban egy pasa volt, de őrsége nem csak janicsárokból, ha-

nem mamelukokból is állt. A hatalmas tartománynak volt sajátos összetételű helyi uralkodó osztálya, a muktaszimok, akikre a pasa támaszkodni kényszerült, ha keresztül akart valamit vinni. A muktaszimok összetevői a török tisztikar tagjai, a különféle rangú mamelukok, az arab sejkék, a gazdag kereskedők és uzsorások. Egyiptomban nagy feszültségek voltak a gazdasági hanyatlás miatt, az oszmán uralom idejére ért be a Kelet és Nyugat közti forgalom áthelyeződése, ami a kereskedelem, kézművesség, földművelés hanyatlását, az öntözőművek pusztulását vonta maga után. A vidéken a mameluk bejek voltak a tényleges urak. Ezért nem volt realitás nélküli Gottfried Wilhelm Leibniz fiatal mainzi választófejedelemségi diplomata, azaz a filozófus egyiptomi terve, amelyet 1672-ben a francia udvarnál terjesztett elő. E szerint a törököket Egyiptomban kellene megtámadni és ezzel a török hatalmat megtörni, Franciaország katonai és gazdasági hatalmát annak helyén létrehozni.

Tuniszban már 1590 óta a tényleges vezető erővé a helyi katonai parancsnokok váltak, akiket a janicsárok tanácsa (odzsák) választott. Ezáltal az oszmán kormányzat képviselőjét gyakorlatilag kiküszöbölték. A tuniszi bejek hivatalukat örökletessé tudták tenni és így 1650-ben a Korzikáról származó Murád bej új dinasztiát tudott létrehozni, a Muradidákét.

Algériában a szultánt képviselő török pasa mellett 1600 óta dej állt, akit a janicsárok választottak katonai főparancsnok szerepre. Baba Ali dej 1608-ban el is szakadt a török fennhatóságtól, emiatt a kalózkapitányok (raisz) tevékenységét az oszmán hatalom nem ellenőrizhette többé. A raisz részévé vált a helyi arisztokráciának és korporációkba volt szervezve. A dejeket 1659 óta élethossziglan választotta meg a janicsárok tanácsa (odzsák), 1671 óta pedig a kalózkorporációja, 1689 óta pedig a két testület együttesen. Az így kialakult hatalom maga mellé vonzotta az arab-berber helyi notabilitásokat (ulemák, törzsi sejkék, földbirtokosok, kereskedők és hivatalbérlők). A pasa 1659-ben minden jogát elveszítette.

Marokkóban megmaradt az arab dinasztiák függetlensége. A Szaiditák uralkodtak 1600 körül Nyugat-Algériában és Szudán nyugati részén, egészen 1659-ig megőrizve hatalmukat. Az Aluiták dinasztiája új egyesítést hozott létre 1649–65 során. Ez az uralkodóház a Tafilet-oázisból indult ki és meghódította a szomszédos tartományokat.⁴

V. A társadalmi elégedetlenség kirobbanása

Az európai megfigyelők számára sok gondot és zavart okozott, hogy az oszmán birodalomban kibontakozott elégedetlenségi mozgalmak, olykor fegyveres felkelések egyszerre voltak társadalmi és katonai elemek akciói. A megmozdulásokban ugyanis parasztok, pásztorok, szpáhik és

janicsárok egyaránt részt vettek. Politikai és gazdasági okokra vezethető vissza a lázongások sora Anatóliában. Henry Lello, aki sztabuli angol követ volt 1597 és 1607 közt, az anatóliai Dzszelali-felkelést a legsúlyosabb belső eseménynek ítélte. A felkelés egészen 1609-ig nem volt elnyomható, s ahhoz Murad pasa nagyvezír hadfelvonulása volt szükséges, aki minden foglyát lefejeztette. Szíriában és Libanonban számtalan felkelést váltott ki a járadékfizetők kizsákmányolásának súlyossága.

1598 és 1605 közt az anatóliai parasztfelkeléshez szép számmal csatlakoztak szpáhik. Kara Musztafa nagyvezír (az első) a szpáhik számát 17.000 emberre csökkentette, akik valóban képesek voltak a bevetésre. A tímár-szervezet fölbomlása különösen Anatólia katonai elemeit érintette súlyosan. A janicsárok katonai alakulata a 17. század során egyre inkább pretoriánus gárdává alakult át és elvesztette katonai értékét, mégis elég erős volt több szultán letételére. II. Oszmán a janicsárokkal szemben a kurdok törzsi erőire kívánt támaszkodni, akiktől 40.000 harcos melléállítását remélte. II. Oszmán uralmát a veresége miatt forrongó janicsárok emiatt is söpörték el. Abazan pasa, Erzerum helytartója, a janicsárokat meg kívánta semmisíteni, hogy ezzel megbosszulhassa Oszmán halálát. Törekvése azonban meghiúsult. Egy angol diplomata bírálta az Angliába küldött tájékoztatásában I. Musztafa uralmának helyzetét. A romlás jeleit látta abban, hogy az oszmán uralkodó, akit azelőtt mint egy istent tiszteltek, most megvetett. A janicsárok politikai veszélyessége, e seregetest társadalomtól való elidegenedettsége vezette IV. Murad szultánt arra, hogy 1638-ban megszüntesse a gyermekadót, amely már nem csak gyermekekre, hanem 20–24 éves fiatalokra is kiterjedt. A pénzügyi szűkösség is kényszerítette a szultánt hadseregének csökkentésére. 1640-ben a hadsereg már csak 60.000 katonából állt. Ibrahimot katonai sikertelenségei miatt a janicsárok tették le. A katonák nélkülözésének Musztafa Köprülü kormányzata vetett csak véget. A janicsárok negatív politikai szerepe azonban változatlan maradt. II. Ahmedet a janicsárok emelték trónra, II. Musztafa ellen a janicsárok többször felkeltek, és 1703-ban letették a trónról. Ez a janicsár lázadás nyerte el a drinápolyi események megjelölését és tulajdonképpen Feyzullah mufti hatalmi állását kívánta megtörni. Az 1695 óta drinápolyi bostancibaşi tisztségét betöltő Ali pasa a „cigány” kapott 1703 augusztusában megbízatást, mint II. Musztafa szultán híve, hogy fegyvereseivel állja el a Sztambul felől vonuló janicsárok útját. Visszavonulása azonban szakadatlan volt a felkelők előtt, egészen a Szófia körüli hegyekig, ahol lenyírt szakállal akart alámerülni. Ez vezetett a szultán bukására.

A különféle megmozdulások mélyebb okai a társadalmi süllyedések, fejlődési megrekedések, kedvezőtlen áralakulások, az uzsora terjedése. Ezek együttesen voltak az elégedetlenség okai, de csak ritkán tekinthetünk be mélyebb összekapcsolódásaikra. Mindezek az okok a rend-

szeres katonai átvonulásokkal együtt tényezői a faluhálózat hanyatlásának, amit a magyar hódoltságban különösen ismerünk, de a birodalom távolabbi vidékén is feltűnő volt ez a jelenség. Sir Thomas Roë angol nagykövet 1622-ben tájékoztatta kormányzatát az oszmán falu demográfiai viszonyairól. Emlékeztetett arra, hogy 16 évvel ezelőtt még 555.000 lakott falu volt, és most egy évvel ezelőtt egy megszámlálás, illetve becslés szerint csak 75.000. A diplomata fölfigyelt tehát a nagy elnéptelenedésre. Véleménye szerint az elhagyatott házakat azok lakói a helytartók igazságtalansága és kegyetlensége miatt adták fel. Ezért lehetséges három napig is lovagolni Görögország és Anatólia legjobb tartományain át anélkül, hogy egy emberrel találkoznánk, vagy egy tojást ehetne a lovas. Lehetséges volt a faluból városba vándorlás, de még 20 évvel később is számontarhatták azt a szófiai polgárt, aki faluról költözött be és annak beje ezt felpanaszolta. A bölcs kádi megfizette vele a földelhagyási adót (çift bozan) és a városban maradhatott (1611. évi eset). Ezt a incidenst is elkerülhette volna, ha annakidején mint paraszt iparos időben talál vevőt, aki-re átháríthatja földjét és kötelezettségeit. Az 1609. évi törvény szerint ez az adó 300 akce volt egy háztartásra eső megművelt föld után, 150 akce a fél egységre és 75 akce a még kisebb területre. Ebből viszont a telekaprozódást és a rajta lakó vagyoni differenciálódását ragadhatjuk meg, mint a falu elhagyásának mélyebb okát. De természetesen a városba költözés csak egyik — és nem legrosszabb — oka a falu elhagyásának.⁵

VI. A városok, népességi és vallási eltolódások

Sztambul népességében a muzulmánok a 800.000–1.000.000 közt mozgó lakosság szám 58,3, a nem muzulmánok 41,7%-át tették ki a tárgyalt évszázadban. Hanyatlást mutat az 1690/91. évi két regisztrumból következtethető 6–700.000 lakos még 100.000 üszküdarival. Görögök éltek Sztambul több negyedében, Galatában és falon kívüli külvárosokban, 30 templommal. Phanarban működött a patriarchai székhely. Kiemelkedett a kőházakban élő görög arisztokrácia és polgárság, akiknek megbízottai behálózták a levantei és Fekete-tengeri kikötőket. Híresek voltak a görög ágyúöntők, tengerészek, tavernatulajdonosok.

Szalonikit szefárd zsidó lakossága tette a 17. század legélénkebb kereskedővárosává. Egyben az ő szövőműhelyeik látták el részben posztóval az oszmán birodalmat, de Evlia Cselebi 1663-ban Budán is kiemeli a posztószövő zsidó asszonyokat. A két előbbi várost felemelő politikai és forgalmi átrendeződés után 1617-ben Drinápolyban már csak 41 zsidó háztartást számláltak. Rodoszon az utazók felfigyeltek a lakosság keleti elemeire: 1621-ben 1200 törököt és 200 zsidót, 1631-ben 3000 törököt és 500 zsidót jegyeztek fel. Az arány azonos volt. A szefárd zsidókat beenged-

ték a volt lovagi városba, annak keleti részén éltek mint textilanyagkereskedők, pénzkölcsönzők, teherhordók.

A birodalom viszonylagos elmaradásának jele, egyben gyengeségének oka a Balkán elkésett iparszerveződése. Lassan mégis létrejöttek a céhszerű testületek (esnaf). Szabályozások, kérelmek, mozgalmak tükrében tűnnek fel a szófiái bőrkikészítők és szűcsök (1605), mészárosok (1611), az elbasani tímárok (1657), a rusei muzulmán kádárok (1657) és bolgár kalapkészítők (1682), a plovdivi durva gyapjúszövet-kereskedők (1675 görög nyelvű kódex). 1637-ben Sztambulban felakasztották a szaloniki textilcéh küldöttségvezetőjét, amikor csökkenteni kérték az anyag- és egyenruha-beszolgáltatást. De Mohamed a század második felében már jónak látta szabályozni az árakat, céh-jogokat, kötelezettségeket. Mindez azonban már nem akadályozhatta meg a hanyatlást, nem eléggé csökkentette az elegetlenséget.

A települések tekintetében is világhosszá vált az inga viszszaengése. Már a századelőn föltűnik vidéki keresztények olyan ingatlanvásárlása nagyvárosokban, amit leszámoltaiakra hagyományozhattak. Ezt követte nem muzulmánok betelepődése a belvárosokba. A szakadatlan háborúk embervesztése miatt IV. Mohamed kénytelen volt 1669-ben megengedni az ilyen települést, mire görög, szerb, bolgár, román külvárosiak behúzódtak. Ezt pótolta a keresztény parasztok beköltözése a megürült külvárosokba. Vidinbe a 17. század végén falusi népesség is húzódtott, bolgár parasztok is rendelkeztek városi földdel, házzal. A nikápolyi kádi 1698-ban rendelkezést kapott, hogy a 10 éven belül odatelepült parasztokat küldje vissza falura.

A vallási viszonyok liberalizálódása is bekövetkezett az oszmán hanyatlás idején. Az engedélyek a szerzetesrendi működésre, keresztény templomok újjáépítésére vagy pláne újak építésére mégis megkéstek, nem eléggé népszerűsítették az oszmán hatalmat. A katolicizmus Boszniában a 17. században kapott erőre. Papics Pál bosnyák szerzetes 1629-ben Szarajevóból jelentette Rómába, hogy sokat fáradozott a lelki ügyek körül Bács és Belgrád egyházmezejében. Ugyancsak a 17. században Zvizdovics Angelus kieszközölt szultáni engedélyt, hogy társaival együtt gondolhassák a boszniai katolikusok lelki ügyeit.

Az ortodoxia Bulgáriában és Görögországban sokáig teret veszített az iszlám környezetben. Egészen a 17. századig folyt a bulgáriai templomok, kolostorok rombolása és a szellemi élet falvakba, elrejtett helyeken lévő kolostorokba átkerülése. Ehhez képest fordulat kezdete, hogy a neszebári Szent Szpász és Szent Kelemen templomok a 17. századi oszmán uralom alatt keletkeztek, igaz, hogy szegényes és nagyon egyszerű építési technikával. A torony- és kupolánélküliség, a külső díszítetlenség jelzi a vallási türelem korlátait, amit a templomok belsejére már kevésbé alkalmaztak. A görög Hydra szigetén 1641-ben létesült a Mária-templom és -kolostor a központban. Magyarországon a szegedi Alsóváros toronytalan ferences temploma 17. szá-

zadi csodatevő Madonna-képet, ugyanott a ferences kolostor 15. századi, 1530. évi tárgyakat őrzött meg. A kecskeméti református templomot oszmán uralom alatt 1680–84 közt András, László és Máté debreceni kőműves építette. Van benne feliratos tábla 1684-ből, a kecskeméti ötvösök 17. századból való alkotásai (Cseh György 4, Tar Illés 4, CM 1 alkotással képviselve). Ezt a soknyelvű és több keresztény vallású oszmán tartományhálózatot az Erdélyben működő görög és makedo-román kereskedők, a szigetvilág görög hajósai kötötték össze.⁶

VII. A Nyugat kereskedelmi behatolása

Az oszmán birodalom szétaprózódását, gazdasági stagnálását a külföldi kereskedők testületei és társaságai használták fel behatolásra. Libanonban már 1620 körül firenzei, francia, angol, holland, velencei kereskedők működtek. Aden kikötőjében 1609 óta megjelentek a brit Kelet-indiai Társaság hajói. 1660 után az angol restauráció diplomatái Sztambulban az angol és skót hamuzsír-kereskedők és általában a Levant Company gazdasági érdekeit képviselték. Ez az érdekvédelem fontos szerepet játszott az 1689–1714 közt megélnékvült angol diplomáciai tevékenységben, ezáltal Törökország területi integritása fontossá vált Anglia számára.

A holland kereskedők érdekeiket az oszmán birodalommal kiépített diplomáciai viszony útján érvényesítették. Cornelis Haga 1612–39 közti követi missziója biztosította a török kikötők használatát és a tengeri rablók elleni védelmet a hollandok számára, valamint konzulátusok létrehozását előbb Sztambulban, majd Aleppo, Tunisz, Algír, Marokkó területén. Viszont Herbert de Visnich jelentős holland kereskedő 1623-ban a perzsa szférába ért és tárgyalta Nagy Abbasz sahhal. 1626-ban Musza bég perzsa követ járt Hollandiában.

Franciák is korán bekapcsolódtak a mediterrán forgalomba. Hajóik 1612-ben és 1643-ban menedéket nyújtottak szökésben lévő foglyoknak. 1653-ban egy francia kereskedő modénai pénzekkel folytatta levantei ügyleteit. Ilyen ismereteket is felhasználva írhatta 1675-ben Nointel francia portai nagykövet, hogy a törökök a végsőkig gyengék a tengeren és a szárazföldön zsoldot és pénzt tekintve, s méginkább tisztékben, de van szerencsájük és sokra viszi őket ellenfeleik vaksága. Francia utazó azonban a Szafavidák Kharg szigetére is eljutott és leírta forgalmát, gyöngyhalászatát a 17. század közepén.

De az állandó ellenfelekkel is volt forgalma a török birodalomnak. A kis-ázsiai Kütahyáig eljutottak pénzelet tanúsága szerint osztrák tallérok és spanyol ezüstpénzek. 1667-ben Bécs Keleti Társaságot létesített az oszmán birodalommal való kereskedelemre, sokféle árucikkal, közte osztrák papírral.⁷

Az oszmán hatalom Közép-Európából való kiszorításá-

ra vezető hadiesemények mélyebb okait mindezekben a politikai, hadszervezeti, gazdasági jelenségekben kereshetjük. A nép és terület kiaknázása, a nemzetközi pozícióvesztések, a délkelet-európai és előáziai térség egyenet-

len és elkésett fejlődése voltak meghatározói az elvesztett háborúknak és a területi veszteségeknek, ezeknek a megoldhatatlan problémáknak volt szerepe az uralkodó alakok sorozatos dekadens magatartásában.

Jegyzetek:

- ¹ Kosáry Domokos: Pest megye a kuruckorban (Keleti Ferenc—Lakatos Ernő—Makkai László szerk.: Pest megye múltjából. Bp., 1965) II. o.; György Székely: Décadence du pouvoir Ottoman et les deux Miklós Zrínyi (Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tomus IX. Bp., 1967) 36—37. o.; Rudolf Tschudi: Die osmanische Geschichte bis zum Ausgang des siebzehnten Jahrhunderts (Leonhard von Muralt usw.: Das Zeitalter der Entdeckungen, der Renaissance und der Glaubenskämpfe. Berlin, 1941) 592—595., 597—598. o.; Jean Delorme: Chronologie des Civilisations (Paris, 1956) 229., 233., 237., 239., 247., 249., 251. o.; Jan Wimmer: Der Entsatz von Wien 1683 (Warszawa, 1983) 23., 25—27., 29., 66. o.; Cornell H. Fleischer: The Rise of Deoline: the „Classical Age” in Ottoman Historiography (17e Congrès International des Sciences Historiques I Grands thèmes. Methodologie. Sections chronologiques 1 Rapports et abregés. Madrid, 1990) 313—314. o.; Gilles Veinstein: L'Empire Ottoman face à l'Europe et à lui-même, XVIIe—XVIIIe siècle (u. ott) 314—315. o.; Meyers Neues Lexikon IV. B. (Leipzig, 1962) 293., 509. o.; V. B. (Leipzig, 1964) 710., 940. o.; VII. B. (Leipzig, 1964) 884. o.; Webster's Biographical Dictionary (Springfield, Mass., 1956) 18., 755., 1034., 1073., 1077., 1129. o.; Bernard Lewis: Isztambul és az oszmán civilizáció (Bp., 1981) 75. o.; I. Ahmed trónusa az isztambuli Topkapi palotamúzeumban; Nagy László: A XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékeléséhez (Hadtörténelmi Közlemények, 1963. 2. szám) 203., 217—218. o.; Benkő Loránd főszerk.: A magyar nyelv történetimológiai szótára III. k. (Bp., 1976) 55. o.; Fekete Lajos: Török nyelvű forráskiadásaink kérdéséhez (Magyar Nyelv, 1961. 3. szám) 322. o.; Ernst Werner—Walter Markov: Geschichte der Türken von den Anfängen bis zur Gegenwart (Berlin, 1978) 124., 131., 136—137., 143. o.; Perényi József: A török abszolutizmus problémája (kézirat, 1961) 9. o.; Gwyn Williams: Turkey (London, 1967) 109., 141. o.; IV. Murád trónusa az isztambuli Topkapi palotamúzeumban; Yuzo Nagata: The Decline of the Ottoman Empire's Doctrine of State Landownership: the development of the *çiflik* Type of Landownership (17e Congrès International des Sciences Historiques I id. k.) 317. o.; Richard F. Kreutel—Friderich Kornauth: Zwischen Paschas und Generälen (Graz—Wien—Köln, 1966) 159. o.
- ² Rudolf Tschudi id. m. 593., 595—597. o.; Jean Delorme id. m. 241., 247., 249. o.; Perényi József id. m. 11. o.; Jan Wimmer id. m. 28—30., 65—66. o.; Ernst Werner—Walter Markov id. m. 143., 360., 362. o.; Webster's Biographical Dictionary id. m. 18., 805., 842., 1034., 1430. o.; Louis Trenard: L'Europe au Siècle des Lumières (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XIII. Szeged, 1963) 7. o.; Németh Gyula: Balassa Bálint és a török költészet (Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. Bp., 1948) 84. o.; Rohonyi Gábor: Zrínyi téli hadjárata 1664-ben (Hadtörténelmi Közlemények, 1954, 3—4. szám) 94—95. o.; Meyers Neues Lexikon IV. B. (Leipzig, 1962) 678—679. o.; Romain de Hooghe: Stadt Weenen, Strenglijck belagert (rézkarc, Amsterdam, 1683); Ritratu Historici o vero historia dell Imperio Romano (Amsterdam, 1689) kihajtható képe Kara Musztafáról; W. Fellmann: Törökország (Világtörténelmi kisenciklopédia. Bp., 1973) 768. o.; Richard F. Kreutel—Friedrich Kornauth id. m. 159. o.
- ³ György Székely id. m. 35., 37., 45. o.; Jan Wimmer id. m. 16—18., 25—30., 32—37., 40—41., 173—213., 259. o.; T. Varga György: A székesfehérvári történész tudományos üléséről (Hadtörténelmi Közlemények, 1969) 567—568. o.; Ernst Werner—Walter Markov id. m. 121. o.; Webster's Biographical Dictionary id. m. 2., 18., 349., 755., 927., 1034., 1077. o.; Rohonyi Gábor id. m. 94—95. o.; Németh Gyula id. m. 84. o.; Andreas Tietze: Mi lett volna, ha a törökök elfoglalják Bécset? (Előadás 1983. III. 30., az ELTE Török Tanszékén); Jean Berenger: Finances et Absolutisme autrichien dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Tome I (Lille—Paris, 1975) 99. o.; a Bécs felmentésére vonult tízezer fős szász segélyhad folytán nőtt meg a drezdai fejedelmi fegyvertárban a török anyag, v. ö. Historisches Museum Dresden Y1, Y4, Y12, Y32, Y68, Y179, Y203, Y214 lt. szám; Rudolf Tschudi id. m. 592—598. o.; Jean Delorme id. m. 229., 233., 237., 239., 241., 243., 245., 247. o.; Meyers Neues Lexikon I. B. (Leipzig, 1961) 5. o.; IV. B. id. m. 293., 678—679. o.; V. B. id. m. 940. o., VII. B. id. m. 156. o.; Nagy László id. m. 203., 218. o.; Egid Sadeler—Markus Saedeler; Mechti Kuli Beg (rézmetszet, 1605); Niccolò Rodolico: Storia degli Italiani (Firenze, 1954) 342—345. o.; Teleki Mihály levelezése (szerk. Gergely Sámuel) II. k. (Bp., 1906) 266. szám; Gherardo Ortalli—Giovanni Scarabello: Breve storia di Venezia (Pisa, 1990) 96—97. o.; Bruno Dudan: Il dominio veneziano di Levante (Bologna, 1938) 244. o.; Witold Sawicki: Rôle de l'Église dans l'organisation et l'administration de l'État polonais avant les partages (966-1795) (Le Millénaire du catholicisme en Pologne. Lublin, 1969) 570., 582. o.; Karol Górski: L'histoire de la spiritualité polonaise (u. ott) 302., 309. o.; Hieronim Feicht: An Outline of the History of Polish Religious Music (u. ott) 504., 547. o.
- ⁴ Rudolf Tschudi id. m. 592. o.; György Székely id. m. 36., 45. o.; Káldy-Nagy Gyula: Magyarországi török adóösszeírások (Bp., 1970) 14. o.; Ernst Werner—Walter Markov id. m. 136., 178. o.; Georg Stadtmüller: Forschungen zur albanischen Frühgeschichte (Bp., 1942) 173. o.; Kniezsa István: Csász (Magyar Nyelv, 1934) 105. o.; H. Tahmišćić: Sarajevo (Sarajevo, 1970) 80. o.; Hristo Hristov: The Unification of Northern and Southern Bulgaria in 1885 (Sofia, 1985) 5. o.; Nicolaj Todorov: La

- ville balkanique aux XVe–XIXe siècles. Développement socio-économique et démographique (Bucarest, 1980) 59. o.; Sztójan Radev: Az 1876-os bulgáriai felkelés és Magyarország (kandidátusi értekezés tézisei: Bp., 1969) 4. o.; Niederhauser Emil ismertetése: Szümmeikta Neóterész Isztoriasz I. köt. Ióannina, 1982 (Századok, 1983. 6. szám) 141. o.; Walther Schmid: Die Insel Cypern (Urania, März 1957) 82. o.; Meyers Neuss Lexikon V. B. id. m. 385., 626. o.; VII. B. id. m. 912. o.; Jacques Nantet: Histoire du Liban (Paris, 1963) 99., 102–103., 111. o.; Bernard Lewis: Les Arabes dans l'histoire (Bruxelles, 1958) 146., 148–149. o.; S. Richter–G. Willgerodt: Szaúd-Arábia (Világtörténelmi kisenciklopédia. ic' m.) 697. o.; S. Willgerodt. Jemeni Arab Köztársaság (u. ott) 342. o.; G. Härtel: Egyiptom (a kezdetektől 1801-ig) (u. ott.) 165. o.; Joachim Vennebusch: Gottfried Wilhelm Leibniz (Bad Godesberg, 1966) 40–41. o.; J. R. Jones: Britain and Europe in the Seventeenth Century (London, 1968) 11. o.; H. Nimschowski: Algéria (Világtörténelmi kisenciklopédia. id. m.) 16. o.
- ⁵ Rudolf Tschudi id. m. 593–595., 598. o.; Orhan Burian: The Report of Lello third English Ambassador to the Sublime Porte (Ankara, 1952) VII–VIII. o.; Hangay Zoltán: Rákóczi Zsigmond kora társadalmában (kandidátusi értekezés tézisei; Bp., 1988) 8. o.; W. Fellmann: Törökország id. m. 768. o.; Ernst Werner–Walter Markov id. m. 121., 123–124., 131., 136. o.; Perényi József id. m. 10. o.; Yuzo Nagata id. m. 317. o.; Theodore Papadopoulos: Le modèle économique du déclin de l'Empire ottoman (17e Congrès International des Sciences Historiques I id. m.) 316. o.; Nagy László id. m. 203. o.; M. Dan și S. Belu: Despre robii în imperiul Otoman (cu câteva date privitoare la țările române) (Anuarul Institutului de Istorie din Cluj IV 1961) 10. o.; Richard F. Kreutel–Friedrich Kornauth id. m. 159–160. o.; Nicolaj Todorov id. m. 81., 120. o.
- ⁶ Perényi József id. m. 10. o.; Nicolaj Todorov id. m. 69–70., 77., 81–82., 102., 111–112., 118–120., 122., 198. o.; Ernst Werner–Walter Markov id. m. 133., 136. o.; Káldy-Nagy Gyula: A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútfőiről (Századok, 1972. 3. szám) 649. o.; Raymond Matton: Rhodes (³ Athènes, 1959) 67. o.; Rudolf Tschudi id. m. 595–596. o.; Rúzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században (Bp., 1966) 25. o.; Gilles Veinstein id. m. 315. o.; Theodore Papadopoulos id. m. 316. o.; Mándics Mihály: A csávolyi délszlávok anyanyelvi oktatásáról (1748–1948–1978) (Bács-Kiskun megye múltjából V. Oktatás-nevelés. Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1983) 506–507. o.; Borsa Iván–Tóth István György: Benlich Máté belgrádi püspök jelentése a török hódoltság katolikusairól, 1651–1658 (Leváltári Közlemények 1989. 1. szám) 83., 85–87., 109–110., 125., 138–139. o.; Hristo Hristov id. m. 5. o.; a neszebari Szt. Szpász-templom hosszú földszintes házszerű épület, az ottani Szt. Kliment-templom díszes freskóival polgári lakóház alá szorult; a kor ikonjai a vármai Történelmi és Művészeti Múzeumban; Genthon István: Magyarország művészeti emlékei 2 (Bp., 1961) 153., 266. o.; Kristó Gyula (szerk.): Szeged története a kezdetektől 1686-ig (Szeged, 1983) 650., 672–674., 723–725. o.; Hornyik János: Kecskemét város története, oklevélgyűjtemény II. k. (Kecskemét, 1861) 44–46., 54., 61., 279. o.; B. Bobrovsky Ida: a XVII. századi mezővárosok iparművészete (Bp., 1980) 29–35., 98., 125–127., 144–145., o.; Jakó Zsigmond (bev. és jegyz.): Erdélyi fények. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége (Bukarest, 1974) 472. o.
- ⁷ György Székely id. m. 36., 45. o.; A. Luschin von Ebengreuth: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit (München–Wien, 1971) 212. o.; Anne-Marie Piuze: Affaires et politique. Recherches sur le commerce de Genève au XVIIe siècle (Genève, 1964) 257., 285., o.; G. Willgerodt: Jemeni Népi Demokratikus Köztársaság (Világtörténelmi kisenciklopédia id. m.) 344. o.; J. R. Jones id. m. 15., 41. o.; Ludovic Demény–Paul Cernovodeanu: Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI–XVIII (București, 1974) 284–285. o.; Gwyn Williams id. m. 140. o.; Wittman Tibor: Németalföld aranykora (Bp., 1965) 151–152. o.; M. Dan și S. Belu id. m. 43. o.; Jean Berenger id. m. 91. o.; XVII. századi osztrák tallér, spanyol ezüst pénzek oszmán érmekkel egy leletben: Kütahya Múzeumi; Bogdán István: Papírkereskedelmünk a XIV–XVII. században (Századok, 1965) 678. o.; Pach Zsigmond Pál: A Szent Liga létrejöttének világgazdasági indítékai (História, 1987. 2. szám) 32–33. o.